

Monumentenzorg en archeologie

in Gouda

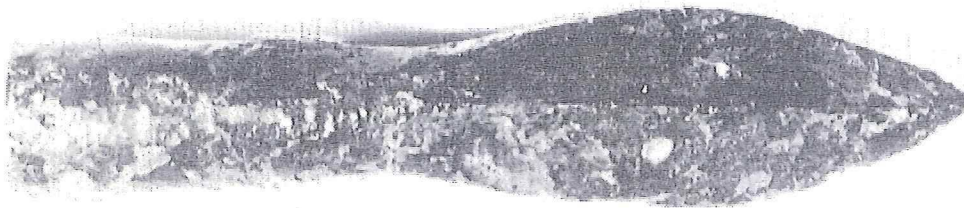

Uit de Nieuwehaven opgediept

De werkzaamheden in 1995 aan de Nieuwehaven hebben de stad niet alleen een nieuw riool opgeleverd, maar ook honderden voorwerpen die in de loop van de eeuwen op de bodem van de gracht waren beland en die na de demping in 1939-1940 diep onder het wegdek bewaard zijn gebleven. Dankzij de archeologische begeleiding van de werkzaamheden konden veel bodemvondsten worden geborgen. De oudste dateren uit de vijftiende eeuw en de jongste uit de jaren dertig van onze eeuw. De voorwerpen geven een mooi beeld van zes eeuwen leven en werken langs de Nieuwehaven. Het gereedschap en het bedrijfsafval vertellen iets over de bedrijvigheid die langs de haven was gevestigd. De siervoorwerpen zoals porseleinen beeldjes

maar ook sieraden vertellen iets over de welstand van de bewoners en de medicijnflesjes iets over hun gezondheid. De verschillende soorten flessen tenslotte vertellen iets over hun drinkgewoonten. Er zijn ook voorwerpen aangetroffen die hebben te maken met het leven óp het water, zoals bootshaken en scheepskatrollen. Nader onderzoek van deze voorwerpen zal een schat aan gegevens opleveren.

Tijdens de werkzaamheden zijn ook enkele zeer opvallende voorwerpen uit de Nieuwehaven opgediept. Neem nu de ijzeren pijlpunt, die al vrij snel na de start van de werkzaamheden werd aangetroffen. Het is een zeldzame, goed bewaarde vondst uit de tweede helft van de vijftiende eeuw. De punt heeft ooit aan de houten pijl-

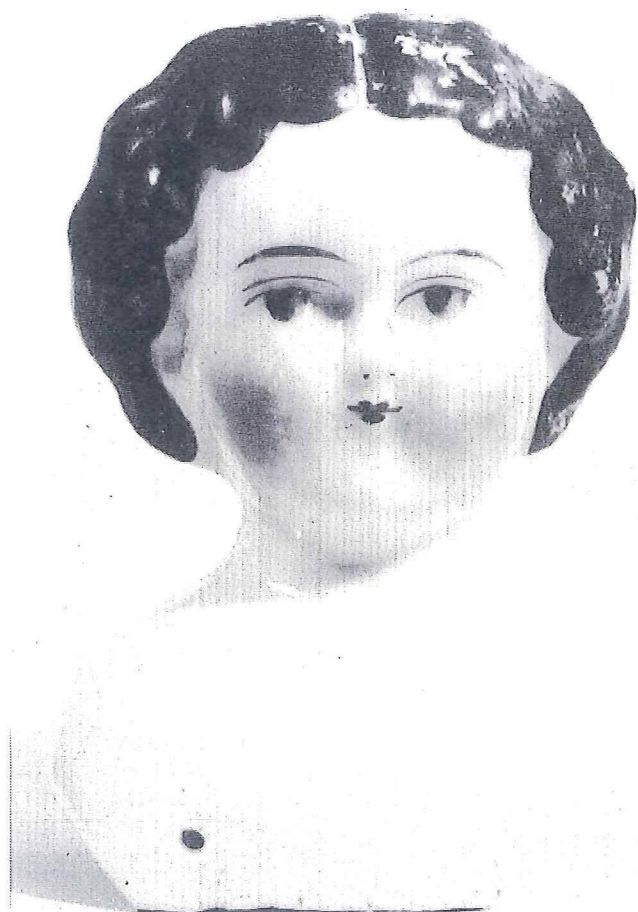
Ijzeren pijlpunt, tweede helft vijftiende eeuw.

schacht van een kruis- of voetboog gezeten en heeft een ruitvormig blad dat overgaat in een ronde koker. De kruisboog was een uitermate dodelijk wapen: een pijl kon tot een afstand van ongeveer zestig meter een ruiterpantser doorboren! Het wapen had een effectieve reikwijdte van circa tweehonderd meter. Ook een deel van de Goudse schutters beschikte over kruisbogen. De voetboogschutters waren verenigd in het Sint-Jorisgilde waarvoor in 1527 aan de Nieuwehaven een nieuw Doelengebouw werd neergezet. Is de pijl destijds door een dronken schutter de gracht ingeschoten? We zullen het nooit weten! Kruisbogen bleven tot in het midden van de zestiende eeuw in zwang, maar werden daarna verdrongen door vuurwapens. Uit dezelfde tijd is overigens ook ander wapentuig in de gracht aangetroffen: enkele stenen kanonskogels. De meest recente vondst op wapengebied is een messing patroonhouder met vijf losse flodders die in de jaren dertig van deze eeuw in de gracht moet zijn gegooid.

Interessant is ook het bestek dat in de loop der eeuwen in de Nieuwehaven is terecht gekomen. Het was in vroeger eeuwen gebruikelijk om etensresten en ander afval in de gracht te depo-

neren. Tussen die etensresten zaten weleens lepels, messen en vorken die dan ook in het water belandden. Ten opzichte van die tijd is er weinig veranderd: tegenwoordig treft men bij de verwerking van groente-, fruit- en tuinafval duizenden aardappelschilmesjes aan, die met de schillen van aardappels of groente-afval meekomen. In de Nieuwehaven zijn veel tinnen lepels aangetroffen in alle bekende modellen die sinds de late middeleeuwen zijn geproduceerd met als "buitenbeentjes" de paardenhoevlepels, genoemd naar de lepelsteel in de vorm van een paardenvoet. Maar ook de messen zijn goed vertegenwoordigd. Het onderzoek van de merken op de messen zal informatie opleveren over het aandeel van de Goudse messen in de totale productie en wellicht ook over bepaalde Goudse messenmakers. Gouda is namelijk één van de grotere productiecentra van messen geweest. Bijzonder is een geelkoperen met hout ingelegd mesheft uit de vijftiende eeuw. Ook van de vorken zijn enkele typen aangetroffen waaronder de eerste typen met slechts twee tanden. Er zijn in de gracht geen tinnen eetborden aangetroffen maar dat is ook niet zo verwonderlijk. Grotere voorwerpen ziet men tussen etensafval niet zo gauw over het hoofd. Wel zijn vele potten, pan-

Eén van de vele aardige vondsten.

nen en ander huisraad gevonden, maar deze voorwerpen zijn meestal in de gracht geworpen omdat ze waren versleten en niet omdat ze over het hoofd werden gezien.

Ontroerend is het kinderspeelgoed dat in de gracht is beland. Hoeveel drama's zal het verlies van knikkers, fluitjes, rammelaars en ander speelgoed hebben veroorzaakt! Uit de hand geglijpt en voor altijd verdwenen in het modderige water. En dan nog lastige vragen van de ouders, ongetwijfeld gevolgd door een uitbrander of zelfs straf. Ook poppen werden verloren: er is een houten poppenkop aangetroffen, waarvan de ouderdom nog moet worden vastgesteld en enkele porseleinen poppenkoppen en fragmenten daarvan. De bij dit artikel afgebeelde porseleinen kop is in de tweede helft van de vorige eeuw in Duitsland gefabriceerd.

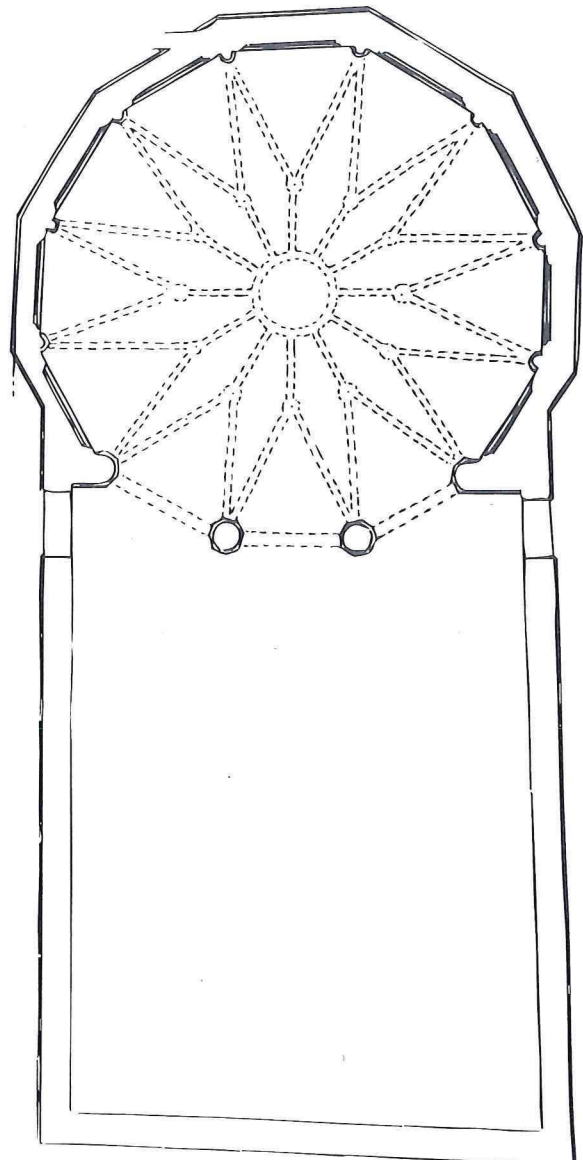
Opvallend aan dit type is het witte kopje met de zwarte beschildering. Het haar is naar de mode van de tijd opgemaakt. Dit soort poppen had een lichaam van leer of stof en armen en benen van porselein. Door de zware porseleinen kop zal de pop destijds snel onder het wateroppervlak van de Nieuwehaven zijn verdwenen! Ook zijn fragmenten aangetroffen van poppenkoppen van een beroemde Duitse poppenfabrikant, Armand Marseille. In 1890 produceerde deze eigenaar van een porseleinfabriek in Köppelsdorf zijn eerste poppenkoppen van vleeskleurig biscuitporselein en er zouden er nog ontelbaar veel volgen die niet alleen in Europa maar ook in Amerika gretig aftrek vonden. Het succes van de biscuitkop maakte Marseille tot één van de grootste fabrikanten van poppen. Het fragment van de poppenkop dat in Gouda is gevonden draagt de initialen van de fabrikant, A.M. en een serienummer dat een datering rond 1900 mogelijk maakt.

Een bouwhistorisch onderzoek naar de Jeruzalemkapel

In het kader van de ophanden zijnde restauratie verleende de gemeente Gouda in het najaar van 1995 aan het Instituut voor Bouwhistorische Inventarisatie en Documentatie (IBID) te 's-Hertogenbosch de opdracht tot een bouwhistorisch onderzoek van de Jeruzalemkapel te Gouda. In januari 1996 werd dit werk ter hand genomen en hoewel het onderzoek tijdens de restauratie nog dient te worden aangevuld, zijn de eerste resultaten zeer boeiend. In deze bijdrage zal worden getracht de bouwgeschiedenis van de kapel met zijn aansluitende vleugels de revue te laten passeren.

Al sinds de verspreiding van het christelijk geloof in Europa zijn er gelovigen geweest die pelgrimages ondernamen naar het Heilige Land. Doel was het bezoeken van de diverse heilige

plaatsen, met als hoofdbestemming Jeruzalem en het Heilig Graf. De zogenaamde Jeruzalembedevaart nam vanaf de vijftiende eeuw een grote vlucht, mede door de verbeterde transportmogelijkheden over zee, wat de in die tijd zeer zware onderneming iets vergemakkelijkte. De Jeruzalemgangers, gewoonlijk afkomstig uit de rijkere bovenlaag van de bevolking, stonden bij terugkomst in zeer hoog aanzien. In vele steden verenigden de pelgrims zich in Jeruzalembroederschappen en stichtten zij Jeruzalemkapellen. Deze kapellen bezaten in hun plattegrond en architectonische vormgeving vaak vele verwijzingen naar het Heilig Graf in Jeruzalem en de kerk die er overheen is gebouwd, de Anastasis. In de kapel werd, in het centrale deel, een model van het Heilig Graf opgesteld. De Jeruzalemkapel in Gouda is de laatst overgebleven kapel van haar soort in Nederland¹.

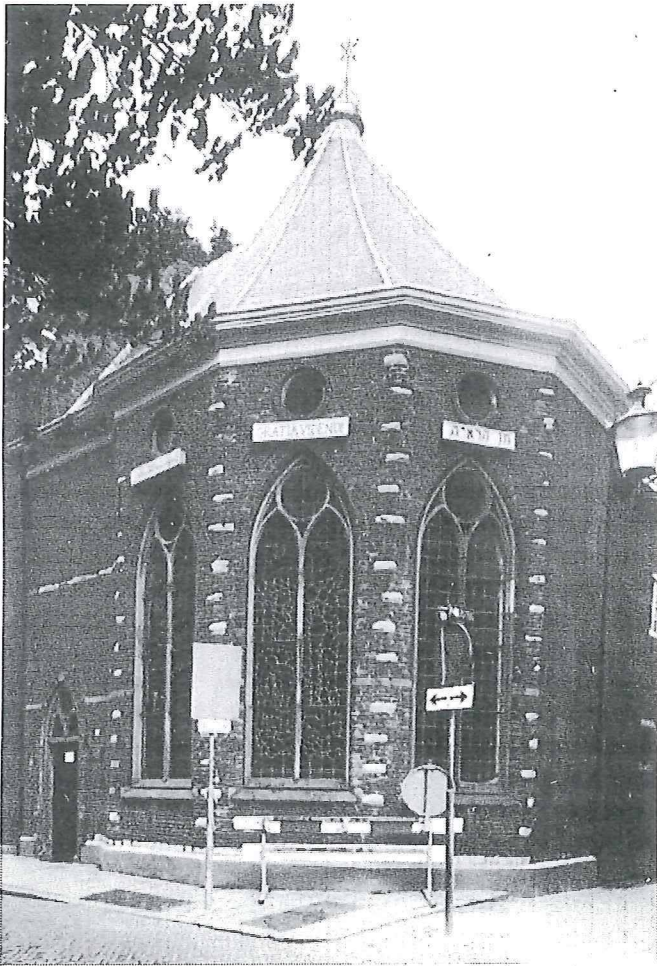

Afbeelding 1.

Bouwgeschiedenis

Hoewel het precieze jaar niet bekend is, weten we uit geschreven bronnen dat er al aan het einde van de vijftiende eeuw plannen waren voor de bouw van een Jeruzalemkapel in Gouda. Initiator was hier niet een broederschap maar de Goudse priester Gysbrecht Willemsz Raet, die kort tevoren een pelgrimstocht naar het Heilige Land had volbracht². Raet was een vermogend man en uit dankbaarheid voor zijn

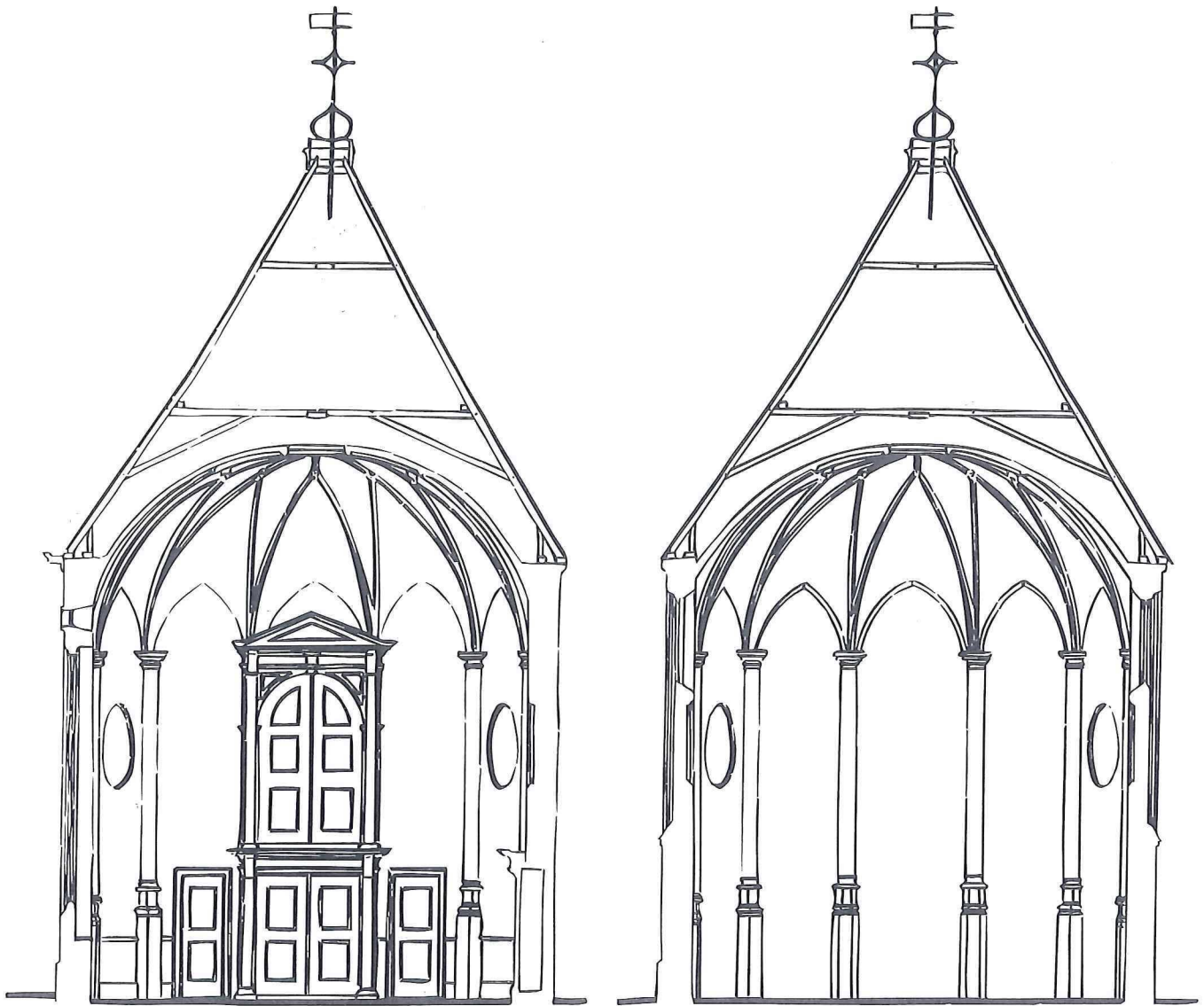

De Jeruzalemkapel.

behouden thuiskomst besloot hij om in zijn woonplaats een kapel van het Heilig Graf (Jeruzalemkapel) te stichten. Hoewel de plannen voor de bouw van de kapel in 1494 al vrij concreet lijken, blijkt uit het archiefmateriaal dat in 1505 nog steeds geen aanvang was gemaakt met de werkzaamheden³. Om wat meer duidelijkheid in deze kwestie te brengen is een dendrochronologisch (jaarringen) onderzoek uitgevoerd in de nog geheel in oorspronkelijke staat verkerende kapconstructie van de kapel. Helaas moest door het ontbreken van spinthout de datering vrij globaal blijven, namelijk 1502 ± 6 jaar⁴. Daarmee kunnen we de bouw van de Goudse kapel plaatsen tussen 1505 (het jaar van de oorkonde) en 1508 (de maximale marge van het dendrochronologisch onderzoek). De kapel werd gebouwd aan de zuidrand van het kloosterterrein van de Collatiebroeders, en wel op de hoek van de - pas later zo genoemde - Jeruzalemstraat en de Patersteeg. Het gebouw was vrijwel noord-zuid georiënteerd en opgebouwd uit een rechthoekig gedeelte in het noorden en een twaalfhoekig gedeelte in het zuiden (afbeelding 1, zie pagina 3). Aanvankelijk bestond er een open verbinding tussen het twaalfhoekige en het rechthoekige deel van de kapel (afbeelding 2 rechts). Al in de zeventiende eeuw echter werden beide delen van elkaar gescheiden door het aanbrengen van een scheidingmuur (afbeelding 2 links), terwijl in de achttiende eeuw op de plaats van het rechte gedeelte een groot woonhuis werd opgetrokken. De buitengevels van het nog geheel bewaard gebleven twaalfhoekige gedeelte waren aanvankelijk voorzien van spitsboogvensters danwel spitsboognissen. De bouwsporen hiervan werden op verschillende plaatsen teruggevonden. Vastgesteld kon worden dat de vensters om en om geopend waren: tussen twee open vensters bevond zich een gelijk gedetailleerde blinde spitsboognis. De merkwaardige buitenarchitectuur vinden we ook terug in het interieur van de kapel. Afwisselend vinden we hier een muurvlak met

- ¹ De zeer vergelijkbare Marthakapel in Delft, ook een Jeruzalemkapel, is slechts fragmentarisch en sterk verbouwd bewaard gebleven. Door een intensief bouwhistorisch onderzoek is er wel veel bekend geworden over het gebouw, hetgeen het onderzoek in Gouda zeker heeft vergemakkelijkt. Zie: **E.J. Nusselder** - "De Marthakapel te Delft; een onderzoek", *Bulletin Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond* 79 (1980), 51-87.
- ² **M. Kuipers-Verbuis** - *Gysbrecht Willemsz Raet, priester te Gouda, ? - 1511* (typoscript), verslag doctoraal werkcollege Cultuur, Cultus en Kapitaal, Gouda in de Late Middeleeuwen (vakgroep geschiedenis VU Amsterdam 1991).
- ³ Streekarchief Hollands Midden (SAHM), klooster, inv.nr. 58, fol. 1-3.
- ⁴ Het dendrochronologisch onderzoek leverde na statistische bewerkingen een veldatum van het bouwhout op van $1492 + 10$ jaar, hetgeen na middeling werd herleid tot 1502 ± 6 jaar.
- ⁵ Het dendrochronologisch onderzoek leverde, ondanks twee monsters met maar liefst 98 en 100 jaarringen, geen resultaten op. Mede op basis van de profilering van de consoles, de toepassing van een zwaar houtskelet en architectuurhistorische kenmerken van de gevel aan de binnenplaatszijde, kan de vleugel op omstreeks 1590 worden gedateerd.

Afbeelding 2.

ronde blindnis, en een muurvlak met ronde blindnis en spitsboogvenster. Tussen de verschillende wanden bevinden zich slanke ronde muurschalken van baksteen, aan de onderzijde steunend op een natuurstenen basement en aan de bovenzijde voorzien van een natuurstenen kapiteel. De laatsten ondersteunen de ribben van een stergewelf. Boven het gewelf bevindt zich de kapconstructie, die in 1976 onder toezicht van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg te Zeist vakkundig is gerestaureerd. In het hart van het twaalfhoekige deel stond het model van het Heilig Graf opgesteld. Van het rechthoekig deel, dat waarschijnlijk een houten tongewelf bezat, is weinig meer bekend dan dat er een altaar stond. Verder bevond zich ergens in de kapel de rijke grafzerk van Gysbrecht Raet, waarvan de restanten nu nog te zien zijn in het Rijksmuseum te Amsterdam. Hoewel de kapel als zelfstandig bouwkundig

element zou gaan functioneren, maakte deze vanaf het begin van de zestiende eeuw deel uit van het klooster van de Collatiebroeders. Vermoedelijk verloor de kapel in 1581 haar religieuze functie. Het bouwhistorisch onderzoek heeft duidelijk gemaakt dat aan het einde van de zestiende eeuw, vermoedelijk omstreeks 1590; tegen de oostzijde van de kapel (langs de Patersteeg) een lange vleugel werd opgetrokken⁵. Tegenwoordig bezit de aangebouwde vleugel een lengte van ongeveer zeven meter, maar aanvankelijk was deze veel verder oostwaarts uitgestrekt. Een deel van de oude houtconstructie is bewaard gebleven. Deze bestaat uit een enkelvoudige balklaag, die ter plekke van de oplegging wordt ondersteund door ojiefconsoles met een "hangend" neusje. Opmerkelijk is dat op zowel de begane grond als de verdieping één balk onderdeel uitmaakt van een houtskelet: muurstijlen, korbelen en lange

sleutelstukken zijn deels nog aanwezig. Op welke wijze de kapel werd gebruikt nadat de achtereuleugel was gebouwd, is onbekend. In ieder geval werden in de zeventiende eeuw twee grote kasten aangebracht, waarvan één op de scheiding van het rechte kapeldeel en de twaalfhoek. In de tweede helft van de achttiende eeuw werd het rechthoekige deel van de kapel vrijwel geheel gesloopt. Op de oude funderingen en met gebruikmaking van het restant van de zijmuur, werd een drie traveeën breed woonhuis opgetrokken. In één van de kamers is nog een schouw met zeer fraai houtsnijwerk met een enigszins rococoachtige detaillering aanwezig. Achter het huis werd gelijktijdig een trappenhuis gemaakt. Hoewel de trap tegenwoordig voor het grootste deel is weggewerkt achter jongere betimmeringen is nog juist een deel van de rijk gedecoreerde aanzetknauf te zien, terwijl verder omhoog ook een deel van de trapbalusters zichtbaar is. Omstreeks 1800 moet de zestiende-eeuwse achtereuleugel aan de noordzijde zijn opgehoogd, terwijl omstreeks 1860 de kapel op kleine schaal werd "gerestaureerd". Gelijktijdig voorzagen men het woonhuis van nieuwe ramen. Tevens werden bij deze gelegenheid de spitsboogvensters van de oude kapel verlaagd en voorzien van een neo-tracering. Aan de buitenzijde werden alle gevelvlakken voorzien van rode schildering met witte schijnvoegen.

Door het onderzoek is weer bevestigd dat Gouda met de Jeruzalemkapel een - zowel in historische als architectonische zin - volstrekt uniek monument bezit. Het is te hopen dat met dit uitgebreide bouwhistorisch onderzoek een structurele bijdrage is geleverd aan de vakkundige restauratie die deze kapel verdient.

Korte berichten

- Het IBID berichtte tevens bouwhistorisch onderzoek naar de Vrouwetoren. Hiervan is een rapport verschenen dat tegen betaling van f 10,- bij de afdeling Stadsvernieuwing, Volkshuisvesting en Monumentenzorg kan worden aangeschaft.
- Op korte termijn zullen de arbeiderswoningen aan de Looierspoort, een smalle steeg aan de Lange Groenendaal, op de gemeentelijke monumentenlijst worden geplaatst. Na restauratie zal deze steeg sinds zo'n zestig jaar weer een woonbestemming krijgen.
- Ter gelegenheid van de restauratie van het stadhuis is een nieuwsbrief over de werkzaamheden aan het gebouw verschenen. Het blad is genaamd "Stadhuis in de steigers" en verkrijgbaar aan de diverse gemeentelijke balies. Er zullen nog drie nummers volgen, omstreeks de

tweede week van april, medio augustus en begin december van dit jaar. Tevens zal op 9 mei a.s. een tentoonstelling worden geopend met als thema restauraties (van stadhuis en gobelins trouwzaal). Deze is te bezichtigen in twee zalen van het stadhuis van 9.00 -17.00 uur ('s zaterdags tot 15.00 uur) en duurt tot 14 september 1996, kosten f 1,-.

- Stichting SPOOR heeft ons verzocht in deze nieuwsbrief een vooraankondiging van haar volgende bundel op te nemen. Deze zal in het najaar van 1996 verschijnen en de geschiedenis van de vroegere nederzetting in de polder Bloemendaal behandelen. Voor meer informatie kunt u terecht bij de secretaris van de stichting, de heer A. van der Linde (0182-588163 tijdens kantooruren).
- Indien u, als eigenaar van een gemeentelijk of rijksmonument plannen heeft voor restauratie, is subsidie mogelijk door opneming in het Meerjaren Plan Restauratie Monumenten. Voor meer informatie kunt u contact opnemen met de heer Oskam van de afdeling SVM (0182-588258). In de volgende nieuwsbrief zal uitgebreid aandacht worden besteed aan restauraties en subsidiemogelijkheden.

Colofon

De nieuwsbrief is een uitgave van de gemeente Gouda, sector Stadsontwikkeling, afdeling Stadsvernieuwing/Volkshuisvesting/Monumentenzorg (SVM)

redactie en layout:

Ans van den Berg-Vermeij, Bianca van den Berg (afdeling SVM)

teksten:

Chris Akkerman (Archeologische Vereniging Gouda), Ronald Glaudemans en Rob Gruben (IBID)

foto's:

Rein den Ouden

illustraties:

IBID, 's-Hertogenbosch

vormgeving en drukwerk:

afdeling Tekstverwerking en Reprografie, gemeente Gouda